

У ГЛИБ ВІКІВ

Павло Охріменко

МАТЕРИНСЬКА ЗЕМЛЯ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

«Слово о полку Ігоревім» — геніальна пам'ятка літератури Київської Русі — широко відоме в нашій країні і далеко за її межами. Протягом майже двох сторіч, починаючи з часу його відкриття (в кінці XVIII ст.) і першої публікації (1800 р.), цей незвичайний твір привертає увагу широкого кола читачів і багатьох вітчизняних, а також зарубіжних дослідників. Вчених і любителів нашої літературної давнини особливо турбують ті проблеми «Слова», які до цього часу залишаються остаточно не вирішеними або лише поставленими. До головніших з них належать, крім уточнення хронології, складні питання про місце виникнення цього твору і географічну та соціальну приналежність його автора. Вирішення цих питань розкриває зв'язки «Слова» з тією землею, на якій воно виникло.

«Слово о полку Ігоревім» нерозривно пов'язане, передусім, з Чернігово-Сіверщиною і деякими сусідніми з нею районами. Це підтверджується і його змістом, і чітко виявленими місцевими (чернігово-сіверськими) симпатіями автора цієї геніальної повісті-поєми, і своєрідністю її мови та спільністю «Слова» з культурно-літературним життям древньої Чернігово-Сіверської «волості».

Темою «Слова о полку Ігоревім» послужив сепаративний похід сіверських князів-родичів проти половців весною 1185 року, який не був винятковим для Київської Русі другої половини XII ст. Подібних походів у той час було багато. Правда, незвичайними виявилися наслідки Ігоревого «полку» (майже всі вони загинули в битві з половцями чи потрапили в полон, де опинилися і князі — учасники походу), але й це не було чимось надзвичайним. Адже майже всі сепаратні виступи русичів проти кочівників зазнавали невдачі. Вони мало привертали увагу тодішніх співців і звичайно фіксувалися лише в літописах, та й то, як відзначив К. Ушинський, побіжно, бо «таких нещасть... було так багато, що літописець ледве встигав помічати їх»¹. Зрозуміло, що похід Ігоря схвилював перш за все його земляків і близьких, один з яких і відгукнувся на нього «Словом».

Коли б «Слово о полку Ігоревім» було створене не в Чернігово-Сіверській землі, а, скажімо, в Києві (тим більше при дворі Святослава Всеволодовича, як вважає чимало дослідників цієї пам'ятки), то в ньому не було б того відкрито виявленого співчутливого ставлення до Ігоря і Всеволода. Автор «Слова» вельми симпатизує своїм героям-сівер'янам, про що свідчить, зокрема, така символічна паралель: «Солнце свѣтитя на небесѣ — Игорьъ князя въ Руской земли». Це сміливе

порівняння (сонце — Ігор) говорить само за себе. Тільки для місцевого автора, причому далеко не байдужого до Ігоря (як і до його брата Всеволода), він уявлявся гідним незвичайного порівняння, що «прикидалося» лише до великих князів. Водночас автор «Слова» картає Ігоря за сепаратизм, прямо говорить про його прорахунки, які принесли нещастя всій Руській землі. Так беззастережно могла поводитись лише близька до новгород-сіверського князя людина².

Слід наголосити, що автор «Слова о полку Ігоревім» непохитно стояв на платформі загальноруського (від слова «Русь») патріотизму, виразно відбитій у головній ідеї твору — закликів руських князів і всіх сил до єднання для боротьби з кочівниками-загарбниками. І все ж автор цього твору чітко виявляв і чернігово-сіверський «місцевий патріотизм», що органічно сполучався з його полум'яною любов'ю до всієї Руської землі.

Чернігово-сіверські симпатії автора «Слова» відчутні в похвалі не лише сіверським князям-воїнам, а й іншим князям Чернігово-Сіверської землі: «храброму Мстиславу, «красному» Романові Святославовичу, «сильному и богатому» Ярославу Всеволодовичу. Крім того, автор цього твору «краще всього знає чернігівські справи», «йому дорога перш за все місцева чернігівська історія»³. Варто звернути увагу й на те, що в творі порівняно часто фігурує Чернігів, який кілька разів згадується відразу ж після Києва. В цьому контексті особливо характерний вираз «вьестона бо, братіє, Кієвь тугою, а Черниговь напастьми», в якому висловлено горе всієї Руської землі від невдалого походу Ігоря. Словом, чернігово-сіверський співець цього походу, будучи «провінціалом», знаходився на висоті загальноруських завдань і важливих державних проблем свого часу.

Симпатії автора «Слова о полку Ігоревім» до Чернігово-Сіверщини очевидні; вони ще чіткіше відтіняють його безмежну любов до всієї Руської землі. Отже, напрашується висновок, що автор твору походив саме з Чернігово-Сіверщини, чи, конкретніше, з Новгород-Сіверщини, до чого схиляється ряд дослідників (М. Карамзін, М. Максимович, К. Ушинський, Д. Багалій, С. Обнорський, В. Фьодоров, С. Котков і ін.). Важливо такий висновок підтвердити якомога більшою кількістю переконливих фактів про тісний зв'язок «Слова» з культурно-літературними традиціями і мовними особливостями батьківщини його автора.

«Слово о полку Ігоревім» нерозривно пов'язане із кращими літературними традиціями Чернігово-Сіверської землі. Так, у ньому, як і в «Хоженні» Даниїла — ігумена одного з чернігівських монастирів початку XII ст., міцно переплетений «місцевий патріотизм» з загальноруським. Ідейний зміст «Слова» дуже нагадує публіцистичний пафос «Слова о князех» — глибоко патріотичної проповіді, виголошеної десь 1175 року в одному з чернігівських храмів. Йї невідомий автор, як і автор «Слова», різко засуджував князівські усобиці, закликав до єднання і боротьби з половцями, настійно радив представникам верхівки думати не про свої вигоди, а про долю рідної землі. Він з докором звертався до князів: «Ви же до слова брату стерпети не можете и за малу обиду вражду смертоносную въздвижете, помощь приеждете от поганых на свою братію». Так же гнівно картав за розбрати багатьох князів-сучасників і автор «Слова», акцентуючи на тому, що вони «начаяша... про малое «се великое» мълвити, а сами на себе крамолу ковати». В свою чергу відкупи повісті-поєми про похід Ігоря на половців відчутні в житті чернігівського князя Михайла та його боярина Федора, убитих у Золотій Орді 1245 року, в повісті про зруйнування Батиєм Рязані (1237 р.), особливо в поетичній повісті про Куликовську битву 1380 року «За-

донщина», яка в композиційно-художньому відношенні цілком залежить від «Слова», і в деяких інших творах Чернігово-Сіверщини та близьких до неї регіонів. Все це стверджує наявність чернігово-сіверських літературних традицій у повісті-поемі про Ігорів похід і, з другого боку, її активний вплив на пізнішу художню писемність матерньої землі та прилеглих до неї районів.

Про тісний зв'язок «Слова о полку Ігоревім» з Чернігово-Сіверщиною переконливо свідчить і його мова. Так, відомий мовознавець С. Обнорський, посилаючись на мову цієї пам'ятки, дійшов до висновку, що вона виникла на Сіверщині. «Слово о полку Ігоревім» було складене, — пише він, — на півдні, найвірогідніше в Сіверській землі, в князювання самого Ігоря... Автор «Слова» був близькою особою князя... разом з ним був живим учасником і самого походу на половців⁴. Подібну думку в свій час висловлював ще К. Ушинський, теж опираючись на особливості мови «Слова»⁵, з чим погоджується все більше сучасних дослідників. Зокрема, С. Котков і В. Козирев знаходять немало паралелей до мовних багатств «Слова» в курсько-орловських і брянських говірках, причому насамперед тих районів, які входили до складу древньої Чернігово-Сіверської «волості». С. Котков відзначає і ряд лексичних елементів цієї пам'ятки, зафіксованих у давніх писемних джерелах Новгород-Сіверщини⁶, що має особливо важливе значення у визначенні місця виникнення «Слова». Слід сказати також, що в ньому зустрічається чимало слів і виразів, типових для говірок всієї сучасної Чернігівщини. Наприклад: «лисици брешуть» — «лисиці (собаки) брешуть», «велми рано» — «вельми рано», «въвкомъ рыскаше» — «вовком рискає», «щекоть» — «щекот» (на Чернігівщині в Щорському районі є навіть село Щокот), «дъевки» — «дівки» (з наголосом на першому складі) і т. п. Такі паралелі характерні і для говірок північної Сумщини, південно-східної Білорусії (зокрема Гомельщини) та ряду інших районів, що входили до древньої Чернігово-Сіверської «волості». При цьому слід підкреслити, що в цих районах лексична відповідність говірок особливостям мови «Слова» виявляється найяскравіше. Це стосується і давніх писемних пам'яток даних районів, зокрема Новгород-Сіверщини⁷. Отже, маємо ще одне красномовне підтвердження того, що автор «Слова» походив з Чернігово-Сіверської землі.

Цей висновок підтверджують також яскраво виявлені язичницькі елементи «Слова о полку Ігоревім». Вони дуже виразно відчуються у плачі Ярославни, згадках про язичницьких богів і міфологічних істот, в одухотворенні природи, використанні язичницького фольклору і т. п.

«Слово» написано наприкінці XII ст., коли християнство на Русі вже досить міцно вкоренилося серед феодальної верхівки і близьких до неї прошарків. Але залишки язичництва були ще дуже відчутні, насамперед, за свідченням «Повісті временних (минулих) літ», у чернігово-сіверських землях, особливо серед простого люду. Цілком природно, що язичницькі елементи активно відгукнулися і в «Слові», оскільки воно чітко відбиває народні погляди і світовідчуття. А відтак густо насичений язичництвом твір не міг бути написаний, тим більше виконаний при великокнязівському дворі в Києві, який ретельно опікався вищими представниками православно-християнської церкви. Він цілком «вписується» в культурно-побутову обстановку саме Чернігово-Сіверщини, де навіть представники княжого роду не цуралися язичницьких вірувань предків, про що, зокрібно, свідчить плач Ярославни, який дуже нагадує стародавні заклинання. В цьому регіоні язичництво своєрідно переплелось з християнством, утворивши яскраво виявлене двоєвір'я. Воно активно впливало на художню культуру древньої Чернігово-Сіверщини,

надаючи їй своєрідного характеру, «нового, відмінного від Києва, стильового напрямку», що стосується і «Слова о полку Ігоревім»⁸.

Сказане вище переконує в тому, що повість-поема про похід Ігоря на половців з'явилася на Чернігово-Сіверщині під пером полум'яного патріота Київської Русі і вірного сина свого рідного краю, який, віртуозно володіючи словом, орієнтувався головним чином на народні виточки, що засвідчує глибоку народність його переконань і прагнень. І все ж, якщо особа автора «Слова» як громадянина-патріота і геніального світського письменника загалом з'ясована, то спірним все ще залишається його соціальне становище, висвітлення чого може пролити додаткове світло і на його географічну приналежність.

Поширена думка про те, що автор «Слова о полку Ігоревім» належав нібито до боярства (прибічниками цього виступають В. Фьодоров, Б. Рибаків та ін.), навряд чи відповідає дійсності. Якби він справді належав до феодальної верхівки, був, скажімо, тисяцьким, то не виступав би так сміливо проти багатьох князів, не міг би, будучи васалом, займати таку підкреслено незалежну позицію, на що неодноразово звертали увагу дослідники, зокрема Д. Лихачов. Він справедливо відзначив, що автор «Слова» за своїми поглядами і переконаннями був людиною незвичайною, «займав свою незалежну від керівної верхівки феодального суспільства патріотичну позицію»⁹.

Незалежна позиція автора «Слова» щодо князів була зумовлена, насамперед, його соціальним становищем. У такому становищі в феодальному суспільстві, у тому числі і в Київській Русі, нерідко знаходились наставники, порадики, вчителі (в широкому розумінні цього слова) можновладців. Саме вони часто були соціально упослідженими, про що свідчить, наприклад, «моління» Даниїла Заточника (написане пізніше від «Слова» років на сорок). Вільні від інтересів «майнового цензу», ці наставники часто почували себе незалежними, внутрішньо гордими від усвідомлення своєї духовної зверхності над «сильними світу сього» (що яскраво виразив той же Даниїл Заточник — свого роду «різничинець», інтелегент-протестант прикінцевого періоду існування Київської Русі, попередником якого у «викривальному пафосі» був автор «Слова»). Становище наставника, учителя, радника давало можливість говорити навіть найвищим представникам феодальної верхівки відверту, нерідко гірку правду, що й робив автор «Слова». При цьому, звичайно, великого ризику не вишикало, оскільки за віковою традицією ставлення навіть можновладного вихованця до наставника-учителя було, як правило, пошановано-вибачливим. У гіршому ж випадку загрожувала втрата «посади», перехід до іншого владики чи постріження у монахи.

Отже, автором «Слова о полку Ігоревім» найімовірніше був наставник, учитель і радник Ігоря Новгород-Сіверського, прив'язаний до нього широю любов'ю, очевидно, ще з того часу, як Ігор виховувався у сім'ї батька — чернігівського князя Святослава Ольговича (Олеговича). Зі змісту «Слова» видно, що автор цього твору — досвідчена і винятково обдарована особа, геніальний поет і ерудований історик, а також мудрий воїн. Саме такий і міг виступати в ролі наставника княжича, майбутнього новгород-сіверського князя Ігоря (а можливо, і його меншого брата Всеволода, а потім і старшого сина Ігоря — Володимира; адже саме їх автор згадує в кінцівці-похвалі «Слова»). Водночас він міг бути і літописцем (на таку думку настановлюють його глибокі історичні знання), а також поетом чи поетом-співцем, спочатку, мабуть, при Святославі Ольговичу в Чернігові, а потім при своєму вихованці — Ігорю Святославичу в Новгороді-Сіверському. Цілком правдоподібно, що якраз він вів записи у Чернігівсько-Сіверському літописі, який, не збе-

рігшись до нашого часу, ввійшов до складу Київського літописного зводу 1200 р. (і разом з ним потрапив до Іпатіївського літописного збірника).

Досліджуючи склад Київського літописного зводу, Д. Лихачов зробив висновок про те, що в ньому важливе місце зайняв «родовий літописець (літопис. — П. О.) Ігоря Святославича — героя «Слова о полку Ігоревім»¹⁰. Цей «літописець... включив у себе, як складову частину, літописець брата Ігоря — Святослава Ольговича і літописець брата Ігоря — Олега Святославича» та деякі інші літописи й матеріали.¹¹ Він був основою чернігово-сіверського літописання кінця XII ст. і одною з найважливіших частин Київського літописного зводу¹².

Літопис Ігоря Святославича цінний насамперед тим, що фіксує ідею необхідності єднання руських земель, а це проливає «деяке світло на обставини створення «Слова о полку Ігоревім»¹³. Д. Лихачов відзначив близькість деяких характеристик і описів «Слова» до відповідних місць «літописця» Ігоря Святославовича¹⁴. Ще раніше дослідники зауважили, що в Київському літописному зводі, який ввібрав у себе Чернігово-Сіверський «літописець» Ігоря Святославовича, чимало місць за стилем і манерою викладу збігається з аналогічними місцями «Слова», перш за все, в описі походів¹⁵, що запримітив також Б. Рибаків¹⁶. Він же підтвердив думку про те, що в Київському літописному зводі помітно ідеалізується Ігорь Новгород-Сіверський; похвали на його адресу нерідко викликають у пам'яті відповідні місця «Слова»¹⁷. Окремо слід відзначити близькість «Слова» до розширеного оповідання про похід Ігоря на половців (занесено до Київського літописного зводу знову ж таки з Чернігово-Сіверського «літописця»), про що вже неодноразово говорилося в спеціальній літературі¹⁸. Ці промовисті факти стверджують, що автором чи, принаймні, співавтором Чернігово-Сіверського літопису, перш за все «літописця» Ігоря Святославовича, і автором «Слова» є одна й та ж особа.

З викладеного випливає, що творцем «Слова о полку Ігоревім» був порадник, літописець і співець (чи поет-співець) Ігоря. Як людина неімуша, неналежна до феодалної верхівки (хоча й близька до неї за своїм становищем), яка не прагнула до особистих вигод і наживи, він не дорожив ставленням до нього князів, сміливо картав їх за своєкорисні цілі та інтереси, особливо різко дорікав Ігорю — своєму хороброму і відчайдушному, але часом безрозсудливому і непередбачливому улюбленцю-вихованцю — за непродуманий сепаратний похід проти половців, який і описав у «Слові». Він був не лише очевидцем, а найвірогідніше, й учасником зарубіжної події, про що небезпідставно твердять багато дослідників, починаючи від А. Майкова і кінчаючи ініціаторами сумських «Слово»-знавчих конференцій. Саме його соціальним становищем і непорушними патріотичними переконаннями пояснюється незвичайна сміливість авторської позиції і глибока народність «Слова».

Отже, з певністю можна констатувати, що творець «Слова о полку Ігоревім» був сіверянином і дуже можливо під час написання своєї повісті-поєми в літньо-осінній період 1185 року¹⁹ знаходився при князеві Ігорю Святославовичу в Новгороді-Сіверському. Таким чином, Чернігово-Сіверщина є материнською землею цієї прославленої, унікальної пам'ятки нашої давнини.

Джерела та література:

1 Ігорь, князь Северский. Поэма. Перевод Николая Гербеля // Современник. — 1854. — № 2. — Библиография. — С. 58.

- 2 Актуальные проблемы «Слова о полку Игореве». — Сумы, 1983. — С. 10—11.
- 3 Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Исторические записки. — Т. 25. — 1948. — С. 87, 88.
- 4 Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М.; Л., 1946. — С. 196.
- 5 Игорь, князь Северский... — С. 64.
- 6 Котков С. И. Лексические элементы «Слова о полку Игореве», связанные с Новгород-Северской землей // Русская речь. — 1875. — № 5. — С. 13—24.
- 7 Там же. — С. 18.
- 8 Актуальные проблемы «Слова о полку Игореве». — С. 35.
- 9 Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве». — М.; Л., 1955. — С. 144.
- 10 Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 182.
- 11 Там же. — С. 183—189.
- 12 Марченко М. Г. Українська історіографія. — К., 1959. — С. 21.
- 13 Лихачев Д. С. Русские летописи... — С. 184.
- 14 Там же. — С. 182—184, 194, 195.
- 15 История русской литературы. — Т. I. — М.; Л., 1941. — С. 314.
- 16 Рыбаков Б. Кто же автор «Слова о полку Игореве»? // Наука и жизнь. — 1972. — № 10. — С. 57.
- 17 Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М., 1971. — С. 172, 193—194, 216, 248 та ін.
- 18 Охрименко П. П. Проблемы хронологии, авторства и реставрации текста «Слова о полку Игореве». — Сумы, 1975. — С. 14.
- 19 Там же. — С. 5—10.

